

ЗМІСТ І ФОРМА ЧЛЕНА РЕЧЕННЯ

У статті здійснено опис семантико-синтаксичних відношень і граматичного зв'язку, співвіднесених як зміст і форма члена речення.

Ключові слова: член речення, семантико-синтаксичні відношення, синтаксичний зв'язок.

Учення про члени речення має чимало здобутків, які дозволяють говорити про адекватність чи, принаймні, наближеність до адекватності між описом членів речення та їх об'єктивною граматичною природою. Зокрема, найвагомими досягненнями традиційного синтаксису називають високий ступінь граматичної абстракції у виділюваних членах речення і обґрунтування поділу членів речення на головні та другорядні. Здобутки новітнього синтаксису вбачають у розрізненні двох рядів структурно-функціональних компонентів речення – формально-синтаксичних (власне членів речення) і семантико-синтаксичних (синтаксем) – за трактування речення як багатоаспектної одиниці [3, 70–71, 92].

Однак до цього часу залишається нерозв'язаною проблема єдиного критерію розмежування членів речення (і звідси – слабкий бік вчення, а саме – "неодноримність покладених в основу класифікації членів речення ознак" [3, 72; також див.: 4, 155–156]). Протиставлення головних і другорядних членів речення здійснюється на основі їх конститутивності / неконститутивності для формальної реченнєвої структури: головність, конститутивність перших визначається їх реченнєвтірною функцією; другорядність, неконститутивність других пов'язана з їх поширювальною функцією. При поділі на типи в межах головних та другорядних членів речення різною мірою застосовують гетерогенний принцип, який у свій час був заявлений Ф. Буслаєвим для класифікації другорядних членів ("Другорядні члени речення розглядаються в подвійному відношенні: 1) за синтаксичним уживанням і 2) за значенням") [2, 24]. Із розвитком теорії актуального членування, крім формальних і семантичних ознак, комплексна схема диференціації членів речення була доповнена і їх комунікативно-позиційними характеристиками: "Практичне визначення члена речення ґрунтується на основі комплексу семантичних та формальних ознак з урахуванням комунікативного призначення речення та окремих його частин" [5, 33].

Зрозуміло, що якість аналізу мовних явищ, у тому числі й членів речення, залежить від повноти цього аналізу, тобто врахування всіх об'єктивно властивих йому ознак. Але чи всі ці ознаки є визначальними, тобто таки-

ми, що роблять аналізований елемент речення членом речення, з одного боку, та відрізняють його від інших членів речення – з другого? Яка ж ознака члена речення є його основною характеристичною ознакою?

У науковому синтаксисі відомі спроби назвати таку ознаку. Зокрема, І. Вихованець вважає, що опрацюванню критеріїв розмежування членів речення сприяє передусім розгляд речення як багатоаспектної синтаксичної одиниці. Відповідно, компоненти формально-граматичного аспекту речення – члени речення – визначаються на основі синтаксичних зв'язків, а компоненти семантико-синтаксичного аспекту – синтаксеми – на основі семантико-синтаксичних відношень. "Фундаментальними синтаксичними зв'язками, на основі яких вирізнено функціональні типи членів речення, є предикативний і підрядний зв'язки"; перший тип зв'язку характеризує головні члени речення (двоскладного), другий (з прислівним і детермінантним різновидами) – другорядні [3, 92–93]. Отже, за цим поглядом, формальний зв'язок є критерієм, а отже, основною визначальною для члена речення ознакою.

Намагання знайти критерій, за яким можна було б послідовно розрізняти структурні компоненти речення, заслуговує на схвалення. Проте за умови визнання того, що існує предикативний зв'язок², названий формальний критерій де-факто слугує засобом диференціації не окремих членів речення, а двох узагальнених груп – головних і другорядних членів. Другорядні члени речення за синтаксичним зв'язком не розрізняються; порівняймо, наприклад, означення, поєднане різними зв'язками з означуваним словом: *моє бажання*, *бажання дитини*, *бажання читати*. Про можливість різного "синтаксичного вживання" (різних зв'язків) того самого другорядного члена речення застерігав у свій час Ф. Буслаєв [2, 24–25]. За такого підходу зайвими виявляються терміни "означення", "додаток" і "обставина", а другорядні члени поділяються на керовані, узгоджені і прилеглі підтипи (ця думка не нова, поняття про керовані, узгоджені і прилеглі другорядні члени речення встановлено в перші десятиліття минулого століття представником формального синтаксису О. Пешковським [9, 267]).

На наш погляд, основним критерієм визначення і розмежування функціональних компонентів речення є ті відношення, в які вони вступають з іншими компонентами, тобто відношення між: членами речення (формально-граматичний аспект), синтаксемами (семантико-синтаксич-

²На наш погляд, між підметом і присудком устанавлюються предикативні відношення, а не предикативний зв'язок. Основною формою останнього вважають координацію, що в перекладі з латини означає те саме, що й узгодження (форма підрядного зв'язку), а саме – уподібнення.

ний аспект), компонентами, які кваліфікуються переважно як тема і рема (комунікативний аспект).

Таким чином, члени речення визначаються як функціональні одиниці на основі певних відношень. Ці відношення семантико-синтаксичні, оскільки поєднують у собі два моменти. По-перше, вони узагальнено відображають ті реальні стосунки, які існують між предметами і явищами позамовної дійсності, тобто є об'єктивними відношеннями – семантичними (їх ще називають смисловими, логічними). По-друге, вони вказують на функціональні стосунки між компонентами структури речення, є власне мовними, структурними відношеннями – синтаксичними. Відношення становлять граматичне значення члена речення.

Структурність відношень між членами речення обов'язково підкріплюється формальним сполучуванням, зчепленням, яке виявляється у синтаксичному зв'язку члена речення з іншим. Члени різних речень можуть вступати між собою у відношення, але не бути формально зв'язаними. Так, не підтверджуються зв'язком анафоричні відношення між іменниковими та займенниковими компонентами: наприклад, у реченні **Ганнуся зійшла на приступку, яка так заскрипіла, що в неї похололо всередині** (В. Шкляр) віднесені до різних предикативних частин слова *Ганнуся* і *неї* (займенник у складеному додатку – *в неї*), *приступку* і *яка* пов'язані лише семантично. Або: відсутній зв'язок між узагальнювальним словом та однорідними членами, що конкретизують перше (уточнювальні відношення): **Все повторялось: і краса, й потворність. Усе було: асфальти й спориші** (Л. Костенко).

Отже, функція того чи того слова (словосполучення) в реченні, його синтаксична суть зумовлюється семантико-синтаксичними відношеннями з іншими словами і виявляється у зв'язку і тільки через зв'язок з останніми. З іншого боку, синтаксичні зв'язки реалізують функціонування слова (словосполучення) у реченні і тому є формальним засобом вираження синтаксичних відношень. Як бачимо, поняття синтаксичних відношень та зв'язків пов'язані між собою. У структурі простого речення ці поняття паралельно існують як граматичний зміст і граматична форма члена речення. Тому є вихідними ознаками при дефінуванні поняття "член речення": члени речення – слова чи словосполучення, поєднані семантико-синтаксичними відношеннями і формальними зв'язками [див.: 7, 365].

Кореляція 'відношення / зв'язок' відображає загальну закономірність співвідношення змісту і форми, а саме: це співвідношення є симетричним або асиметричним. Якщо зв'язок є типовою, тобто спеціалізованою, формою вираження відношень, то співвідношення між ними є симетричними. Якщо зв'язок є нетиповою, тобто неспеціалізованою, формою, то ці співвідношення є асиметричними. Так, типовим засобом вираження

відношень ознаки до предмета (означальних) є зв'язок уподібнення залежного слова формі опорного, тобто узгодження. З іншого боку, означальні відношення можуть оформлятися і нетиповими для нього способами – зв'язком керування або прилягання, порівняймо: *моє бажання та бажання дитини, бажання читати*. Отже, відношення диференціюють члени речення в усіх їх формах (спеціалізованих і неспеціалізованих), а зв'язки є диференційованими засобами лише за умови симетричного співвіднесення з відношеннями (коли є спеціалізованими формами). Це підтверджує думку про те, що семантико-синтаксичні відношення як граматичний зміст члена речення є первинною диференційною його ознакою.

Семантико-синтаксичні відношення – диференціатор типу члена речення. Типологія членів речення ґрунтується на семантичному і синтаксичному протиставленні співвідношень між трьома поняттями: предмет, ознака та обставина.

У загально-поняттєвому плані предмет позначає будь-яке конкретне матеріальне явище, що сприймається органами чуття. Ознака називає рису, властивість, особливість чого-небудь, кого-небудь. Обставина відображає явище, подію, факт і т. ін., що пов'язані з чим-небудь, супроводять або викликають що-небудь, впливають на щось.

Проте у плані граматичному ці поняття розглядаються абстраговано від реальних, лексичних, значень слів. Тому в морфології до слів із семантикою предмета – іменника – належать слова-назви конкретних предметів (*студент, партя*) і слова-назви абстрактних понять (*любов, юнь*) або до слів із семантикою ознаки – прикметника – належать також слова, що вказують на предмет-особу (*братів / братів, сестрин*) тощо. У синтаксисі рівень абстрагування від реальних значень слів ще вищий (член речення називають "продуктом найвищої абстракції" [5, 28]). Поєднуючись у реченні, слова здатні по-різному співвідноситися між собою, цим самим показуючи різні стосунки між явищами позамовного світу. Так, наприклад, іменникові компоненти словосполучення *читання поета* можуть функціонувати у двох граматичних значеннях: 1) у відношеннях залежного предмета *поета* до ознаки *читання* – ця сполука виражає додаткові відношення (у метонімічному значенні слова *поет*, коли мається на увазі *твори поета*); 2) у відношеннях ознаки *поета* до предмета *читання* – означальні відношення (у прямому значенні слова *поет*), порівняймо: 1) *Студентка поринула в читання поета*; *Читання поета схвилювало всіх присутніх у залі*. Або: те саме слово в тому самому контексті може мати різну "функціональну поведінку" щодо слів, з якими поєднується. Наприклад, у реченнєвому сегменті *книги відомого поета* слово *поет* відноситься до слова *книги* як ознака до предмета, а до слова *відомого* відноситься як предмет до залежної ознаки.

Відношення між зв'язаними компонентами є взаємно зумовленими, а тому – взаємопередбачуваними. Взаємні відношення зв'язаних компонентів, тобто корелятивність, названі В. Мігіріним як одна з властивостей членів речення. Учений вважає, що член речення може і повинен отримати свою характеристику на основі принципу корелятивності (у В. Мігіріна – "принципу корелятивності зв'язку") з урахуванням "протичлена" до кожного члена речення. Дослідник показує дію цього принципу на прикладах окремих речень. Так, у реченні *Дитина захворіла від простуди* корелятивні зв'язки у сполуках: *дитина захворіла*, де дієслово *захворіла* у зв'язку з іменником є відтворюваним процесом, а *дитина* є предметом цього процесу; *захворіла від простуди*, де *від простуди* є причиною процесу *захворіла*, а *захворіла* – наслідком названої причини [8, 40–41].

Функціонально предметом є той компонент, який означається, характеризується чи сам поширює, визначає, конкретизує якусь ознаку. Наприклад, у реченні *Маленька дівчинка розглядає барвисті малюнки* функціональними предметами є: *дівчинка* – підмет, позначає предмет залежної предикативної ознаки *розглядає* та залежної непередикативної ознаки *маленька*; *малюнки* – додаток, позначає залежний предмет предикативної ознаки *розглядає* та предмет залежної ознаки *барвисті*.

Поняття ознаки охоплює властивості, які стосуються предмета і які виявляються у предметі, а також можуть виявлятися і в його (предмета) ознаках. Отже, функціонально ознаку позначає той компонент, що стосується предмета чи іншої ознаки. Наприклад, у реченні *Маленька дівчинка весело співає* ознаку предмета *дівчинка* позначають присудок *співає* (предикативна ознака) та означення *маленька* (непередикативна ознака), а *весело* називає ознаку присудка (непередикативна ознака) [див. про компоненти з функцією ознаки іншої ознаки (опосередковані означення): 6, 41–43; 1].

Функціональна обставина позначає різні зовнішні фактори існування предметів із їхніми ознаками (предикативними і непередикативними); формально відноситься до виразника предикативної ознаки. Наприклад, у реченні *У садку чути спів дівчинки* сполука *у садку* є обставиною місця предикативної ознаки *чути*.

Загальносемантичні відношення предметних, ознакових та обставинних компонентів можна відобразити у схемах:

- I) предмет ←— ознака (відношення ознаки до предмета),
- II) ознака ←— ознака (відношення ознаки до іншої ознаки),
- III) ознака ←— предмет (відношення предмета до ознаки),
- IV) ознака ←— обставина (відношення обставини до ознаки).

У структурі простого речення загальносемантичні відношення ознаки до предмета відповідають предикативним, означальним безпосереднім

та прикладковим відношенням; відношення ознаки до іншої ознаки – означальним опосередкованим відношенням; відношення предмета до ознаки – додатковим відношенням; обставини до ознаки – обставинним.

Названі семантико-синтаксичні відношення лежать в основі диференціації традиційно визначуваних членів двоскладного речення: підмета, присудка, означення, прикладки, додатка й обставини. Ці компоненти є неоднорідними, тобто – різнофункціональними. Засобом вираження відношень між різнофункціональними компонентами є підрядний зв'язок (на протигагу сурядному – засобу вираження відношень між однорідними, тобто рівнофункціональними, однофункціональними, компонентами).

Форма підмета як члена речення з граматичним значенням предмета – носія предикативної ознаки визначається незалежністю від присудка, абсолютною початковою позицією в реченні. Типовим засобом його вираження є незалежна форма іменникових слів: називний відмінок і кличний відмінок; однак будь-яка форма (слово, словосполучення, навіть речення) з граматичним значенням незалежного предмета, якому відповідає предикативна ознака, може виконувати роль підмета: *Весна прийшла. Ти прийди. Добре – прислівник.*

Абсолютна незалежність підмета дає підстави стверджувати, що не підмет зв'язується з присудком, а присудок як ознаковий компонент вступає у зв'язок із підметом.

На відміну від предмета-підмета – незалежного функціонального компонента формальної структури речення, предмет-додаток є компонентом, залежним від члена речення з ознаковою семантикою. Якщо підмет є носієм ознаки присудкової, то додаток є виразником об'єктних відношень, тобто відношень предмета до ознаки (як правило, предикативної). Отже, ті самі слова з предметною семантикою можуть мати різну граматичну спрямованість щодо присудка (а тому виконувати різні функції в реченні): вони або визначаються (означаються) ним – є підметами, або самі визначають (конкретизують) присудок (чи інший компонент із семантикою ознаки) – є додатками, наприклад, порівняймо: *Ми живемо – Нам жити*. Додатки можуть залежати як від головних, так і від другорядних членів речення, які співвідносяться з додатком-предметом як ознакові компоненти і виражаються дієсловами, прислівниками, прикметниками й іменниками (останні найчастіше є віддієслівними та відприкметниковими дериватами, в яких суміщена предметна й ознакова семантика). Придієслівні додатки оформляються керованою відмінковою формою субстантива, прилеглими цілісною прийменниково-відмінковою конструкцією та інфінітивом: *проаналізував речення, дивився на мене, учив писати*; приадвербіальні та приіменні додатки – усіма названими формами, крім інфінітива: *відома усім, добрішої від неї, мені холодно, видно хату, підвищення кваліфікації, з любов'ю до дітей*.

Семантична подібність присудка, безпосереднього означення і прикладки (виражають ознаку предмета) зблизила ці три члени і формально: узгодження слугує основним засобом вираження граматичних значень цих функціональних компонентів. Щоправда, специфіка відношень ознакових компонентів впливає і на специфіку самого узгодження, власне на частиномовну орієнтацію компонентів.

Присудок, що своє граматичне значення – предикативні відношення – виявляє у стосунку до підмета, відрізняється від інших членів речення модально-часовою визначеністю ознаки. Тому спеціалізованим засобом вираження присудків є способово-часові форми дієслів (у тому числі у вигляді зв'язки, також еліпсованої – ϵ). Окрім власне граматичного узгодження, присудку властиві також невласне граматичні типи узгодження (смиислове, умовно-граматичне, асоціативно-граматичне); порівняймо, наприклад: *Ти прийди* (власне граматичне узгодження у 2-ій особі однини), *Ти хотів прийти* (смиислове узгодження в чоловічому роді однини), *Творити – значить жити* (умовно-граматичне узгодження в 3-й особі однини).

Прикладка є виразником апозитивних, напівпредикативних відношень, коли ознака сприймається з відтінком її ствердження у предметі. Обидва компоненти прикладкової сполуки виражаються субстантивами: *хвилі-гори* чи *гори-хвилі*, у *місті-герої*, підручник "*Українська мова*", *лікаря Козаченка* чи *лікаря Козаченка*. При опорному компоненті-іменнику прикладкова ознака або набуває тієї самої відмінкової форми, що й опорний іменник, або має форму називного відмінка – незалежно від відмінкової форми означуваного іменника: порівняймо, наприклад, з *дівчиною-красунею* та на *пароплаві "Шевченко"* (традиційно у першому випадку зв'язок кваліфікують як узгодження, у другому через незмінність називної форми прикладки – як прилягання). При опорному компоненті – особовому займеннику (*ти*, *ви*) прикладкова ознака виражається кличним відмінком – незалежно від займенникової форми, наприклад: *ти, земле; тобі, земле; ви, добродію; для вас, добродію* (за традицією – повне і неповне узгодження). Кличний прикладковий слугує засобом вираження відокремленої прикладки.

Безпосереднє означення спеціалізовано виражається прикметниковими словами, позбавленими модально-часових характеристик: *рання весна, моєї весни, намальованою весною, четверта весна*. За умови набуття таких характеристик, а отже, введення в структуру дієслова-зв'язки, означення перетворюється на присудок (складений), порівняймо, наприклад: *Прийшла рання весна*. Весна *була рання*. Інші вирази безпосередніх означень – керовані іменникові форми (родовий та орудний відмінки) та прилеглі прислівникові, прийменниково-іменникові та інфінітивні слова і сполуки – набувають означальної функції тільки

стосовно до опорного слова з предметною семантикою, тобто в означальній присубстантивній позиції: час відпочинку, час по-київськи, час після відпочинку, час відпочивати, або: мрія студента, брови дугою, двері ліворуч, хати в селі, із мрією вчитися.

Опосередковані означення своє граматичне значення виявляють у відношеннях із опорними ознаковими словами – дієсловами, прикметниками та прислівниками. Саме цим вони протиставляються безпосереднім (присубстантивним) означенням як привербіальні, приад'єктивні та приадвербіальні члени (надто пекло, надто старий, надто близько). Стосовно до опорних слів опосередковані означення можуть виражати конкретніші значення: якісної ознаки, кількісної ознаки та способу дії (говорили швидко, говорили багато, говорили по-українськи). Опосередковано-означальна функція властива прилеглим означальним прислівникам, дієприслівникам, прийменниково-іменниковим сполукам, слабо керованому орудному відмінку (орудному порівняння): дуже гарний, йшов співаючи, налито по вінця, згорнувся бубликом.

Обставина вступає у корелятивні відношення з присудком (а також із головним членом односкладного речення): обставинні відношення – це відношення обставини до предикативної ознаки. Відмітною рисою обставини називають її автономність у структурі простого речення, спричинену виразною смисловою самостійністю обставинних слів чи сполук. Дійсно, обставина як фактор, умова існування предикативної ознаки в предметі-підметі свою смислову віднесеність поширює на граматичну основу речення в цілому. Щоправда, таку смислову "всеохопність" обставини перенесено на її форму: прийнято кваліфікувати обставину як член речення з детермінантним характером зв'язку, що полягає в залежності від речення (предикативної основи) в цілому. Виділяються такі підтипи значень обставинних відношень: значення місця, часу, причини, наслідку, мети, умови, допусту: радійте завжди (час), радійте всюди (місце), радійте з успіхів (причина), радійте на здоров'я (наслідок), радійте для здоров'я (мета), радійте за будь-яких обставин (умова), радійте наперекір неприємностям (допуст). Обставинні компоненти виражаються прилеглими обставинними прислівниками (часу, місця, причини і мети), цілісними прийменниково-іменниковими сполуками (усі значенні розряди), інфінітивами (із граматичною семантикою мети: прийшов познайомитися, запросили погостити); керованими іменниками та іменниковими сполуками (обставини часу і місця: їхали лісом, наступного дня відпочивали).

Отже, змістом члена речення є граматичне значення, яке полягає у семантико-синтаксичних відношеннях члена речення до інших членів. Зміст члена речення формально виявляється у зв'язках між словами та сполука-

ми слів. Співвіднесеність між відношеннями і зв'язками відображає загальну закономірність співвіднесеності між змістом і формою: той самий зміст може мати різні форми і та сама форма може слугувати засобом вираження різних змістів. Основним же критерієм визначення та розрізнення члена речення, а значить, основною його диференційною ознакою є граматичне значення. Визначити член речення – означає встановити, в яких відношеннях цей член речення перебуває з іншими компонентами.

1. Арібжанова І. М. Опосередковані означення в сучасній українській мові // Вісник: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2008. – Вип. 19. – С. 30–32; 2. Буслаєв Ф. И. Историческая грамматика русского языка: Синтаксис. – Изд. 7-е. – М., 2006; 3. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993; 4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк, 2001; 5. Іваницька Н. Л. Член речення як синтаксична категорія // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 5. – С. 25–33; 6. Кучеренко І. К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К., 1959; 7. Лекант П. А. Синтаксис // Краткий справочник по современному русскому языку / Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков, П. А. Лекант; Под ред. П. А. Леканта. – М., 1991. – С. 268–367; 8. Мигирин В. Н. Принципы изучения членов предложения // НДВШ: Филологические науки. – 1961. – № 3. – С. 40–41; 9. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1933.

В статье рассматриваются семантико-синтаксическое отношение и грамматическая связь, соотношенные как смысл и форма члена предложения.

Ключевые слова: член предложения, семантико-синтаксические отношения, синтаксическая связь.

The article about semantic-syntactic relation and syntactic connection as the semantic and the form of the part of the sentence.

Key words: part of sentence, semantic-syntactic relation, syntactic connection.